

KELBETLIK MÁNILI FRAZEOLOGIZMLERDI OQÍTÍW USÍLLARÍ

Mırzabaeva Muxabbat Baxıtbaevna
*Ájiniyaz atundaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti tayanısh doktorantı*
muhabbatmyrzabaeva@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079534>

***Annotaciya:** Maqolada qoraqalpoq tilidagi sifati ma'noli frazeologizmlar, ularning ma'nolari, lingvomadaniy tahlili va sifati ma'noli frazeologizmlarni o'qitishning bir qancha usullari ko'rsatib o'tilgan.*

***Tayanch so'zlar:** frazeologizm, sifati ma'noli frazeologizm, frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili, madaniyat, frazeologik birliklar.*

Frazeologiyalıq birlikler - bul xalıqtıń bay tillik miyrası, hár qıylı turmıshlıq tájiriybelerdi hám mádeniyattı úyreniwshi, ózinde sáwlelendiriwshi sóz hám sózlerdiń toplamı bolıp tabıladı. Studentlerdiń til baylıǵın arttırıw procesinde frazeologiyalıq birlikler ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi olar awızeki sóylew processinde hám kórkem ádebiyatta tereń mánisti ańlaw, sóylesiwde obrazlılıq hám tásirshenlikti arttırıwǵa járdem beredi. Sol sebepli frazeologiyalıq birliklerdi úyretiw pedagoglar ushın qızıqlı hám studentlerdiń bilim sheńberin keńeytiwge qaratılǵan nátiyjeli tema esaplanadı. Bul maqalada kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdiń lingvomadaniy analizini oqıtıw usılları hám olardıń bilimlendiriwdegi áhmiyeti aytiladı.

Til mádeniyat tasıwshısı bolıp, ata-babalardan áwladlarǵa qaldırılǵan milliy miyras esaplanadı. Jas áwladlar ana tilin, onıń ózgesheliklerin úyreniw dawamında milliy mádeniyattı da tereńirek úyrenedi. Házirgi kúnde til iliminde tildi tek ǵana qatnas quralı sıpatında emes, tildi millettiń mádeniy gılti sıpatında úyrenetuǵın tarawlar júzege kelmekte.

Lingvokulturologiya tarawına V. fon Gumbolt óziniń «Adamzat tiliniń kóp túrliligi hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwına tásiiri» miyneti menen irge tasın qaladı. Bul miynetinde ol til hám millettiń qatnasın aytıp ótken edi. Ásirese, onıń «Túrli tiller óziniń ózgeshelikleri, pikirlew hám sezim-tuyǵıǵa tásirine qaray ámelde hár túrli dúnyaǵa kózqarastı bildiredi» degen pikiri keń tarqalǵan. [2. 370-377].

Lingvokulturologiya - bul til bilimi, mádeniyattanıw, tilde milliy mádeniyattıń óz kórinisin tabıwı hám bekkem turaqlasıwın úyreniwshi tarawlardıń kesiliken jerinde payda bolǵan til bilimi tarawı bolıp esaplanadı.

Tillerdiń arasındaǵı ózgeshelikler mádeniyatlar arasındaǵı ózgeshelikler menen tıǵız baylanıslı. Bul jaǵday tiykarınan leksikalıq birlikler hám frazeologizmlerde

ayqınraq kórinedi. Frazelogizmler eki yamasa birneshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa máni bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajralıp turatuǵın birlikler esaplanadı. Frazelogizmler astarlı, awıspalı mánige hám obzarlı sıpatqa iye boladı. Til biliminde frazeologizmler xalıqtıń milliy sana-sezimi, kózqarası, mádeniyatın bildiriwi menen de ajralıp turadı. Ásirese, qaraqalpaq tilinde ózine tán frazeologizmler sisteması bolıp, búgingi kúnde lingvokulturologiyalıq izertlewlerdiń baslı jónelislerinen birine aylanıp barmaqta.

Frazeologizmlerde xalıqtıń moral, minez-qulq, ózin tutıw haqqındaǵı túsinipleri, sociallıq-tariyxıy faktler, stereotipler jámlengen. [4.55]. Hár bir tildiń ózine tán bolǵan milliy qásiyeti onıń sózlik quramınan, ásirese, frazeologiyasınan anıq kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materiallarına kóz jiberip qarasaq, olardıń semantikalıq hám dúzilisi jaǵınan túrleriniń kóp ekenligin kóriwimizge boladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde frazeologizmler atlıq, kelbetlik, feyil hám ráwish sóz shaqaplarına qatnaslı úyreniledi. Atlıq frazeologizmler zattı, kelbetlik frazeologizmler predmettiń hár qıylı belgilerin, ráwish frazeologizmler sın, muǵdar, waqıt, orın, sebep hám t.b mánilerdi, feyil frazeologizmler is-háreketti bildirip keledi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ishinde kelbetlik mánili frazeologizmler ózgeshe sıpatqa iye. Olar adamnıń, zattıń túrin, sın-sımbatın, belgisin, sapasın basqa bir zatqa teńep, kórkemlep túsindiredi. Hár bir xalıqtıń mádeniyatı málim dárejede sol xalıqtıń frazeologizmlerinen de kórinedi. Kelbetlik mánili frazeologizmler kóbinese adamlarǵa tán bolǵan belgilerdi obrazlı sıpatlawı menen ajralıp turadı. Mısalı, *ay dese awzı, kún dese kózi bar, jerden piship alǵanday, júzimniń suwınday, erni qaymaqtay, awzı oymaqtay (sulıw), on barmaǵı oyılǵan (sheber, ónerli), pıshıq murnı batpaytuǵın (qalıń), tórt túligi say, kiyimi kók, tamaǵı toq, qazanı ottan túspegen, dasturqanı jıyılmaǵan (bay, bardamlı, qurǵın), hadaldan tawıǵı, haramnan pıshıǵı joq (jarlı, gedey), qoy awzınan shóp almaıtuǵın (juwas, múlayim, biyazar), súttен aq, suwdan taza (hadal, pákize, taza), on eki múshesi pútin (deni saw), awzınıń sarısı ketpegen, on gúlinen bir gúli ashılmaǵan, awzınan emshek tabı ketpegen (jas), iyi bos, qoyday juwas, qoy awzınan shóp almas (juwas, isengish, kewishek), bir ayaǵı jerde, bir ayaǵı górdе, jasarın jasad, asarın asap (qartayǵan), birde biye, birde túye (aynımalı), dárya tassa tobıǵına kelmeytuǵın (arqayın adam), ishi qara (jaman niyetli), júzi qara, beti qalıń, qara bet (uyatsız), kózi ashıq, qıdırdı jetti kórgen, árwaǵı kúshli, perishtesi basım* sıyaqlı frazeologizmlerdi kóriwimiz múmkin.

Árwaǵı kúshli, perishtesi basım, kózi ashıq frazeologizmleri arqası bar, aldınan keleshekti boljay alatuǵın adamlarǵa qarata ayılǵan. Mısalı: *Árwaǵı kúshli,*

perishtesi basım aǵamız hár bir awız sózin jeti ólshep, bir kesip shegelep aytqanlıqtan, tasqa basılǵan mórdey yadımızda qaladı. (Ó.Ótewliev «Álim kók»). «*Árwaq*» sózi arab tilindegi *arvah* (*un*) sózinen kirip kelgen. Házirgi qaraqalpaq tilinde sózdiń birinshi buwınındaǵı *a* sesin *á* sesine, sózdiń ekinshi buwınındaǵı *h* sesin *q* sesine almastırıp qollanıw qabil etilgen. Arvah árwaq. Bul sóz tiykarınan «*ruх*» sóziniń kóplik forması bolıp, biraq qaraqalpaq tilinde «*dúnyadan ótken insanniń ruwxı*» mánisin ańlatadı.

Tildegi frazeologizmlerdiń tiykarǵı bólegi semantikalıq jaqtan insanǵa, onıń háreketin súwretlewge qaratılǵan: olar insanniń fizikalıq, psixologiyalıq, etikalıq, intellektual qásiyetlerin bahalaydı, insanniń jámiyettegi jaǵdayın, kásibin, jasın, ómir tájiriyesin, tuwısqanlıq baylanısların xarakterleydi. Bunday jaǵday frazeologizmlerdiń antropocentrikalıq qásiyeti dep ataladı. [1. 5-17].

Qaraqalpaq tilinde kelbetlik mánili frazeologizmler basqa frazeologizmlerge qaraǵanda antropocentrikalıq sıpatınıń kúshliligi menen ayırıqshalanıp turadı.

Kóz insanniń kóriw aǵzası. Sol ushın da xalqımızda keleshekti aytatuǵın, aldınan boljaytuǵın insanlardı *kózi ashıq* dep ataǵan.

Ázel-ázelden qaraqalpaq qızları sheber bolǵan. Anaları qızların kishkene waqtınan baslap keste toqıwǵa úyretken. Sonlıqtan da qaraqalpaq milliy kóyleklerinde, shapanlarında milliy naǵıslar júdá kóp bolǵan. Bul nárese kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń ishinde óz sáwleleniwin tapqan. Bunı kórkem shıǵarmalardan alǵan mısallar arqalı dálillewge háreket etemiz:

Ózi de *on barmaǵı oyılǵan* sheber. (G.Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. 101-bet). Ekewińiz de *on barmaǵı ónerge pitken* usta adamlarsız. (K.Sultanov). – Men hayalman, *on barmaǵım ónerli*, alaqańım gúl. (G.Esemuratova).

Ata-babalarımız burınnan sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Hár bir xojalıqtıń qorasında bir-eki sawın sıyırı, bir neshe mayda janlıǵı bolsa onday shańaraqtı qurǵın, bay shańaraq dep esaplaǵan. Bunday bay adamlardı, shańaraqlardı tómendegidey frazeologizmler arqalı sıpatlaydı:

Táǵdirińizdiń gúli-gúline kelgen *tórt túligi say* adamlarsız. (G.Esemuratova «Ana sezimi» povesti, 135-bet). Bir zamanda Uzaq degen bay bolıp, Ótken edi *tórt túligi say* bolıp, Qamshı tawlap, adam awlap, el jawlap, Oǵan hesh kim kelmeptimish tay bolıp (I.Yusupov «Jeti asırım» 153-bet, «Joldas muǵallım» poeması).

Ózine toq, qurǵın shańaraqtı *qazanı ottan túspegen, qazan da may, shómish te may; dasturqańı jıyılmaǵan* qusaǵan frazeologizmler arqalı da sıpatlawǵa boladı. Bul frazeologizmlerde de qaraqalpaq xalqınıń dástúri, mentaliteti, kózqarasları

sáwlelengen. Bul frazeologizmler arqalı qaraqalpaq xalqınıń baylıq haqqındaǵı túsiniǵin, miymandoslıǵın seziwge boladı.

Al *hadaldan tawıǵı, haramnan pıshıǵı joq* degen frazeologizm *jarlı, gedey, iyge tartar hesh nársesi joq* degen mániste qollanıladı. Bul frazeologizm adamlardı, yamasa shańaraqtı sıpatlaw ushın qollanıladı. Qaraqalpaq xalqında tawıq jeti gáziyneniń biri bolǵan. Tawıqtıń sorpası qástelikke shıpa retinde paydalanılǵan. Sonlıqtan tawıq hám onıń góshi hadal esaplanadı. Al, pıshıq úy haywanı bolǵanlıǵı menen onı haram esaplaǵan. Hadalǵa bir tawıǵı joq, haramǵa bir eshegi joq varianıtında da eshektiń góshi musulman xalıqlarında haram dep esaplanadı. Eshekten adamlar uzaǵın jaqın etiw, júk tasıw maqsetinde paydalanǵan.

Solay etip, kelbetlik mánili frazeologizmleriniń baslı kórsetkishleriniń biri lingvomádeniy ózgeshelikler ekenin kórip shıqtıq. Hár bir xalıqtıń ruwxı óz milliy tilinen kórinis tabatuǵını belgili. Sebebi, bunda xalıqtıń turmıs tirishiligi, ómir súriw mádeniyatı sáwlelenedi.

Al, dúnya tálim standartlarına tiykarlanǵan halda búgingi kúnde joqarı oqıw ornı studentlerine, ásirese filologiya baǵdarı studentlerine frazeologiyalıq birliklerdi oqıtıwdıń bir qansha usılları bar. Sonıń ishinde, kelbetlik mánili frazeologizmlerdi oqıtıwdıń tómendegidey túrlerine toqtalıp ótemiz:

1. Vizual materiallardan paydalanıw: Kelbetlik mánili frazeologizmlerdi studentlerge túsindiriw processinde vizual materiallardan paydalanıw studentlerdiń túsiniqlerini anıǵıraq qalıplestiredi. Mısalı, «tort túligi say», «qoy awzınan shóp almaytuǵın» sıyaqlı turaqlı sóz dizbeklerin hár qıylı súwretlerden paydalanıp studentlerge túsindiriw múmkin.

2. Salıstırıw hám analogiyalar arqalı túsindiriw: Frazeologiyalıq birliklerdi ápiwayı sózler menen salıstırıw yamasa olardıń uqsaslıq táreplerin kórsetip beriw arqalı túsindiriw múmkin. Mısalı, qazanı ottan túspegen, qazan da may, shómish te may, dasturqanı jıyılmaǵan sıyaqlı frazeologizmlerdi ápiwayı sózler arqalı salıstırıp yaqı olardıń bir-birine uqsaslıq táreplerin kórsetiw arqalı túsindiriw múmkin.

3. Frazeologiyalıq birlikler menen baylanıslı xalıq awızeki dóretpelerin oqıw hám talqlaw: Hár bir frazeologiyalıq birliktiń ózine tán kelip shıǵıw tariyxı bolıwı múmkin. Studentler menen usı tariyxtı dodalaw arqalı olardıń kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw múmkin. Mısalı, «tamaǵı toq, kóylegi kók» kelbetlik mánili frazeologizmin alıp qaraytuǵın bolsaq, bunda «kók» sózin beriw arqalı qaraqalpaq xalqında tek ǵana bay shańaraqtıń qızları ǵana kók kóylekti kiyiwge miyassar bolǵanlıǵı aytıladı. Bunday kelbetlik mánili frazeologizmlerdi xalıq awızeki dóretpelerinde kóplep ushıratıwımızǵa boladı.

4. Frazelogiyalıq birliklerdi janlı sóylew processinde paydalanıwǵa úyretiw: Studentler tek kelbetlik mánili frazeologiyalıq birikpelerdi úyrenip qalmastan, al olardan ámelde paydalanıwdı da úyreniwı kerek. Sabaqlarda qızıqlı saxna kórinisleri, rolly oyunlar shólkemlestiriliwi múmkin. Máselen, studentler eki-úsh adamlıq kishi toparlarǵa bólinip, qanday da bir situaciyaǵa baylanıslı óz ara sáwbet alıp barıwı hám kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdi durıs,orınlı paydalana alıwı kerek.

5. Frazelogizmler boyınsha tapsırmalar hám oyunlar shólkemlestiriw: Studentler kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdi ele de anıǵıraq túsiniwi ushın qızıqlı tapsırmalar hám oyunlar shólkemlestiriw júdá nátiyjeli. Mısalı, kelbetlik mánili frazeologizmlerdi basqa túrdegi turaqlı sóz dizbekleri arasınan ajırata alıw, olar járdeminde gápler dúziw kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń basqa turaqlı sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵın ele de anıǵıraq túsiniwge járdem beredi.

6. Oyun metodı: Úyreniwdiń eń nátiyjeli usıllarınan biri bul hár qıylı oyun usıllarınan paydalanıw bolıp tabıladı. Kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdi yadlaw oyunları, olardı kontekstte qollanıw sabaq processin qızıqlı etiwı múmkin.

7. Kontekstli úyreniw usılları: Jáne bir áhmiyetli usıl-kontekstli úyreniw. Studentler frazeologiyalıq birliklerdi kontekstte kórgende jaqsıraq eslep qaladı. Bunı tekstlerdi oqıw, filmlerdi tamasha etiw yamasa frazeologiyalıq birlikler awızeki sóylewde qollanılatuǵın audio materiallardı tınlaw arqalı ámelge asırıw múmkin.

8. Kelbetlik mánili frazeologizmlerdi basqa tildegi frazeologizm menen salıstırıw: Studentler belgili túsiniwler óz tillerinde qalay ańlatılıwın hám olar úyrenip atırǵan tilde qanday aytıılıwın úyreniwı múmkin. Bul tek frazeologiyalıq birliklerdi yadlawdı emes, bálki sın kózqarastan pikirlewdi de rawajlandıradı.

Juwmaqlap aytqanda, kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdi oqıtıw studentlerdiń tilge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda hám olardıń til baylıǵın keńeytiwde úlken áhmiyetke iye. Maqalada kórip shıǵılǵan usıllar arqalı frazeologiyalıq birliklerdi nátiyjeli oqıtıw múmkin. Hár bir usıldın ózine tán abzallıqları bar hám olar arqalı studentler kelbetlik mánili frazeologiyalıq birliklerdi tereńirek túsiniw, olardı ámelde qollanıw hám milliy mádeniyatımızdı ózlestiriw imkaniyatına iye boladı. Pedagoglar frazeologiyalıq birliklerdi oqıtıwda zamanagóy hám qızıqlı usıllardan paydalanıw arqalı studentlerdiń til úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı hám olardıń kommunikativlik kónlikpelerin rawajlandıradı.

Ádebiyatlar:

1. Антипова Г.А, Марковина И.Ю, Донслих Щ.А, Сорокина Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск: Издательство Новосибирский государственный университет, 1989.
2. V. fon Gumbolt. Adamzat tiliniń kóp túrliligi hám onıń xalıqtıń ruwxıy rawajlanıwına tásiri. 1985.
3. Maqsudov U.Q, Akbarova M.A. Frazelogik birliklarni o‘rgatishning samarali usullari va ularning ta’limdagi ahamiyati. Филологические науки, 2022.
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиясы системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография). - Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2020-жыл.
5. Jubatkhanovna, S. S., & Jaksimuratovna, M. G. (2021). Types of structure of phraseologies in the work of T. Kaipbergenov “The secret known only to you”. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(14), 4486-4490.
6. G. Mambetova. (2020). THE USE OF SOMATIC PHRASEOLOGISTS IN THE STORY OF T. KAYIPBERGENOV THE MYSTERY KNOWN ONLY TO YOU. *Archive of Conferences*, 6(1), 30-32.